

Széchenyi Ágnes

A háborús trauma rövid és hosszú távú emlékezete a magyar irodalomban (1938–1948)

1938 és 1948 az *irodalom* belső fejlődése, korszakolása szempontjából csak *külsődleges* határokat rajzolnak ki, korszakos művek ezekben az években nem születtek, jelentékeny kanonizációs változásról sem számolhatunk be. Mégis van értelme a magyar irodalmat is szemügyre venni ezzel a látószöggel: az I. zsidótörvény meghozatala, annak hatása és az arra adott írói-irodalmi válaszok állnak a történelem elején, 1948-at pedig úgy értelmezem, mint a művészet autonómiája szovjet típusú felszámolásának kezdetét, az immanens irodalmi szempontok érvénytelenítését. Mindkét évszám az irodalom és általában véve az *alkotás feltételeinek megváltozását* jelenti. 1948 persze elmosódó határ: az irodalomban 1947/48/49-ben szüntek meg, haltak el az irodalom önszerveződése jegyében született folyóiratok (*Magyarok, Újhold, Válasz*) és 1947 decemberében megjelent a rövidesen már a marxista irodalomszemlélet hegemoniáját harcosan és másokat megbélyegzően követelő *Csillag*. (A képzőművészetben érdekes módon később zajlott le a váltás, mert a Gresham-kör szolid konzervativizmusa egy ideig még nem zavarta annyira a politikát (annál inkább viszont az Európai Iskola), Bernáth Aurél később lett „szocreál” festő.¹) Az 1948-as évszámhoz a tágabban vett irodalomban, a magyar folyóirat-történetben is tudunk kötni „eseményt”, mégpedig az 1938-as kezdőévszámra válaszoló jelentékeny gesztust: Bibó Istvánnak a zsidókérdésről szóló esszéjének folyóiratbeli megjelenését.²

Márai Sándortól a közelmúltban meglepő szöveg bukkant elő, amit a *Hallgatni akartam* című könyv szerkesztője, Mészáros Tibor, az *Egy polgár vallomásai* harmadik kötetének tart.³ Márai éppen az 1938 és 1948 közötti évek történéseit írja meg, amelynek kezdetét „az osztrák függetlenség megszűntének, az Anschlussnak napja jelenti. „Azt hiszem, írja Márai, most már mindenki tudja, hogy azon a napon omlott össze sok minden, ami a régi Európából megmaradt. És mi történt tíz éven át, egészen a napig, amikor – egy hajnali órában – az ennsi hídon, ahol az akkor vasfüggönynek nevezett orosz határzóna véget ért, egy szovjet katona belépett a vasúti fülkébe, elkérte útlevelünket, szalutált és útnak engedett az önként vállalt száműzetésbe.”⁴ Márai egy újbóli kényszerű életstratégia, az *emigráció* okait magyarázza itt meg.⁵ Jellemző Máraira, hogy a kezdőévszám magyarázata egy *európai* esemény, összefüggésrendszer eleme. Az *anschluss* tragédiájának nincs magyar irodalmi emlékezete. A nemzetközi összefüggésrendszer felől elemez, értékkel Fenyő Miksa is, a *Nyugat* egykori társ-alapítója is nagy érzékenységgel megírt naplójában. „Mint egy mai politológus, csak nagy kultúrával, négy nyelven gyűjtve híreket és álhíreket, Fenyő Miksa elemez, polemizál. A német megszállástól az oroszok bejöveteleig bujkál Budapesten, s azzal őrzi lelkét és elméjét, hogy krónikát ír. Rendkívüli dokumentum: nemcsak a rémtettek, gyilkos ostobaságok, valamint a – ritka – bátor jószág mindennapjairól, hanem a Horthy-korszakról, amely e tíz hónapoz vezetett, valamint a nyelvvel való küzdelemről, hogy miképpen is lehet mindezt kifejezni” – írja a könyv újrakiadását ajánlva Radnóti Sándor.⁶

¹ Szántó Piroska novellái, pl. *Dióhéjban* c. kötetbevezetője, „Mit akar ez az egy ember?” c. krónikája [Akt c. kötet. Bp., 1994], 6, 135, 153.

² Bibó István: A zsidókérdésről Magyarországon 1944 után. *Válasz*, 1948/10-11. 779–877.

³ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Bp., 2013. 162.

⁴ Uo. 7.

⁵ A magyar *írók* közül nem túl sokan hagyták el 1938-ban illetve 1948/49-ben Magyarországot. 1938-ban főként zsidó származású szociáldemokrata és liberális fiatalok menekültek, például Fejtő Ferenc és Ignó Pál. 1948/49-ben ment el Cs. Szabó László, Szabó Zoltán és Márai. De volt példa ellenkező irányú mozgásra is, ekkor tért haza Franciaországból Németh Andor, aki elvállalta a rövidesen egyeduralgó kommunista irodalmi folyóirat, a *Csillag* szerkesztését. Írók nehezebben választják az emigrációt – hivatásuk az anyanyelvbe zárja őket. Legalább lábjegyzetben emlitem meg Kardos G. György – az *Avram Bogatir*-trilógia szerzőjének – részben ellentétes útját. 1944-ben hagyta el az országot, miután megjárta a bori munkatábor. Palesztinába ment, katonaként szolgált, 1951-ben tért haza.

⁶ Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből*. A szöveget sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Schiller Erzsébet. Bp., 2014. Hátsó borító.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy mindkét imént említett szerző folyamatokban és nemzetközi összefüggésekben gondolkodott. Irodalmunk bővelkedik teremtő-hasonító nemzetközi hatásokban, de nincs olyan széles tablót nyitó nagyregényünk, amely felvenné a versenyt az idegen nyelvű művekkel. Általában véve is kevés az extenzív, társadalommagyarázó nagyregény a magyar irodalomban. Mozaikokból állítható össze a kép, csak hogy a mozaikok mindegyike más-más anyagból készült, s így a kép kevésbé élvezhető, s megvan az összeolvasói szubjektivitás, önkény veszélye is. Déry tablói – a *Befejezetlen mondat* és a *Felelet* – megelőzik a korszakot illetve a korszakhatár után kezdődnek rajta. Ha Móricz *Erdélyéből*, ebből az 1930-as években született regényéből ma kiemeljük a hajdú-epizódot – mint ezt Tverdota György tette megvilágosító esszéjében⁷ – az egykorú (és a 2006-os) szélsőjobb jelenségek értelmezéséhez jutunk. Móricz regénye – az irodalomtörténész jóval későbbi olvasatában – az 1939-től megerősödő nyilas irány mintegy előjelzéséül szolgál.

Számtalan megközelítési mód kíváncsokra a témához, a tárggyal való foglalkozás vétette észre, hogy erről a témáról önálló nagymonográfiát kellene írni. Tanulmányomban néhány olyan kommentárt és művet fogok elemezni, amelyek a megrázkódtatás, a trauma élményét közvetlenül és az eseményekkel közel egy időben teszik tárgyukká. Az írók, akiket megidézünk, korabeli társadalmi, irodalmi presztízsüket tekintve nagyon különbözőek. Márai befutott, széles körben ismert, de mégsem az irodalmi élet közepén álló elismert író, 1942-től az Akadémia tagja. Illyés az irodalmi modernség, illetve a társadalmi progresszió képviselőjének számított folyóiratainak (*Nyugat*, *Válasz*) szerzője, szerkesztője, 1945 után lesz az Akadémia tagja. Déry Tibor, az avantgárd jegyében pályát kezdő író sok évet töltött emigrációban, főleg fordításokból élt, 1945 után mint kommunista író bekerült az írószövetség vezetőségébe. Lakatos István a pályáját közvetlenül a háború után kezdő fiatal költő, pályáját majd félbetöri 1956-os börtönbüntetése. Sőtér István Eötvös-kollégista volt, az érintett évkörökben könyvtári tisztviselő, az iparkamara tisztviselője, 1945 után a Teleki Intézet munkatársa, majd a VKM osztályvezetője, 1948-tól egyetemi tanár, utóbb maga is akadémikus. A *Nyugat* és a *Válasz* lírikusa, Vas István számára – aki civilben egy konzervgyár tisztviselője volt, míg származása miatt el nem bocsátották – a háború bujkálást és rettegést jelentett, utóbb vallomásos prózában emlékezett vissza ezekre az évekre. Nemzedéki értelemben is különböznek a megidézettek.

A tárggyal más nézőpontból foglalkozva már belebotlottam abba a nehézségbe, hogy sok írónk életrajza feltáratlan, nehezen tudnánk például egy megfelelő mutatót összeállítani abból, kik voltak katonák, kiknek hogyan sikerült elkerülniük a szolgálatot. Az irodalom és politika korbéli viszonya sem kellően feltárt.⁸ A hiányok elősorolása és sorakoztatása helyett röviden úgy fogalmazhatok: nem készült igazából alapos tanulmány a II. világháború és az irodalom kapcsolatáról. Pedig a téma monográfiát kívánna, kitágítva az emlékezés folyamatát egészen napjainkig, számba véve, miként jelenik meg a trauma hosszútávú emlékezete. Még ma is kerülnek elő egykori naplók, dokumentumok, ezektől az évfordulós évektől is sokat várhatunk.⁹

A kifejelet előjelzése: az első zsidótörvény – Babits Mihály, Illyés Gyula, Németh László

Térjünk vissza az itthoni mérföldkönek tekinthető első zsidótörvényhez. A *Pesti Napló*ban jelent meg 1938. május 5-én az akkor még csak készülő, még nem elfogadott törvény elleni nyilvános tiltakozás. A tiltakozó akciók szokásos olvasási kódja: ki szerepel, ki nem szerepel a listán. Az elvárt vagy remélt aláírók közül hiányozott Babits Mihály. Babits beteg volt, „beszélgetőfüzetei” dokumentálják távolmaradásának okát. Amikor hozzá került az ív, azt még csak Móricz Zsigmond írta alá. Babits ígéretet tett, ha Herczeg Ferenc és Szent-Györgyi Albert aláírják, „nyilván én is. A tartalmával egyetérték. De politikai jellegű dolgokban sohasem szoktam részt venni, s kivált nem

⁷ Tverdota György: *Hajdúk. Élet és Irodalom*, 2007. január 5. LI. évf. 1. szám.

⁸ Annak ellenére, hogy Lackó Miklós (Új Szellemi Front), Ständeisky Éva (pl. Lillafüredi találkozók) és e tanulmány szerzője (népi írók, *Válasz*) is foglalkozott némely részletkérdéssel.

⁹ A napokban jelent meg Illyés Gyula *Ostromnapló, 1945* című kötete. Összeállította Horváth István. Bp. 2014. Ugyancsak a legutóbbi hetek újdonsága Horváth István: *Szerkesztő a vészkorszakban. Illyés Gyula és a Magyar Csillag*. Bp., 2014.

<elsőül> elől. [...] Nem akarom kezdeni.”¹⁰ Babits „baloldalinak és némileg politikainak” látja az időközben alakuló névsort és megjegyzi „...véleményemet a kérdésről én megírhatom a magam szavaival és a magam nevében is. Szeretném is megtenni, mert most nagyon izgatnak ezek a kérdések és események.”¹¹ Ezt meg is teszi Babits, két komoly lépésben. Megírja *Tömeg és nemzet* című tanulmányát, majd egy év múlva az időközben Németh Lászlótól megjelenő *Kisebbségben* „kommentárjaként” a *Pajzzsal és dárdával* című tanulmányát. (A *Beszélgetőfüzetek* is jelzik, a Baumgarten alapítvány nem volt könnyű helyzetben, döntéseikhez mindvégig felsőbb jóváhagyás kellett, ezt nem akarták kockáztatni.) Nem írta alá a tiltakozást Erdei Ferenc sem, Bibó István sem. Bibó ekkor nősül, jövendő apósa, Ravasz László közismert antiszemita volt, akivel már Ady Endre vitatkozott. Bibó életében ezek az évek az úri, keresztény országhoz tartozástól való eloldozási folyamat évei. És Bibó végül a már említett nagy esszében mondja ki saját megrendülését és lényegében felelősségét.¹² De azt is hozzá kell tenni távolmaradásához, hogy 1938-ban még nem tartozott a jelentős nevek közé, távolmaradása nem keltett feltűnést. Híresebb volt ekkor az ez időben szoros barátja, a szociográfiai sorát már publikáló Erdei Ferenc.

Távolmaradt a tiltakozástól a *Nyugat* társszerkesztője, Illyés Gyula is. Az ő távolmaradása talán Babits-csal egyeztetett távolmaradás volt, éppen az alapítvány és a folyóirat ügyei miatt. Illyés szemére mást vethetünk, nem ezt a kitöltetlen ürt, hanem egy feltehetően éppen a szuverenitása jegyében büszkén vállalt naplójegyzetet. A folyóirat májusi számában – márciusi dátummal – ezt írta Illyés: „A lakáj-drámaíró, a limonádé szerző, a tőzsdés, a közgazdasági zsarolásból élő »zughírlapíró« s unokatestvére, aki a közgazdasági pauszából él, a posvány-zsurnaliszta, a ponyva-kiadó, a producer, a filmíró, a színházi vállalkozó, akikre már nincs is jelző, a görli-menedzser, sőt a lánykereskedő, mind-mind kultúrajajt bömbölnek és minket biztatnak, hogy haljunk hősi halált értük, hisz mi is a kultúrát, a demokráciát, a szabad sajtót, a gondolat szabad terjesztését emlegettük. Nem tudom felsorolni mindazokat, akik elvárják tőlünk, hogy mi, akik eddig ő ellenükben kényszerültünk védeni a kultúrát (sajnos, eredmény nélkül), most őket védjük. [...] Vigyázzunk magunkra; nehogy új ellenségeink előtt szövetségesül kínálkozó régi ellenségeink veszejtsenek el bennünket. Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat. Méltó mód végezzük, a magunk ügyéért. Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e dögökével.” Az idézet eltekint az állampolgári jogegyenlőség elvételétől, és az elzsidósodó kultúra toposzával élve a konzumkultúra ellen fordul. A pamflet-eszközökkel élő szöveg megfelelően tág ahhoz, hogy beleérthessük akár Molnár Ferencet, Lengyel Menyhértet, Biró Lajost is. Ezek a szerzők már Szerb Antal irodalomtörténetében is az „export-drámaírók” csoportozat alatt futottak,¹³ és a külhoni kritika – többek között például Alfred Kerr – is „hatásgyárosnak” nevezte egyiküket.¹⁴ De ezzel együtt is éles az a kitessékelő kultúrkritikai gesztus, ahogyan Illyés megszólal. Mert nem egyszerűen a kultúrából tessékeli ki, hanem – vizionálva egy jövendőbeli, igaz közös gödröt – halálukat is mintegy megjósolja. Mindez persze az infernalis jövőből visszatekintve ilyen egyértelmű, de kétségtelen: az általános tiltakozását megvonja tőlük.

Illyés idézeténél közismertebb Németh László *Kisebbségben* című munkája, ezért ezt most nem idézzük. Ennek megítélésében is dilemma az időzítés. Itt is állhat magyarázó-mentő érv a szerző osztályozása – mélymagyar versus hígmagyar – mellett. Szentkuthy Miklós (zsidó feleséggel) nem a zsidó/nem zsidó olvasattal közeledett Németh Lászlóhoz: „Nagyon csodálkoztam, bevallom, hogy sokan fölháborodtak ezen a distinkción. Én nem találtam ezt sem értelmetlennek, sem veszélyesnek. Úgy éreztem, mélymagyar annyit jelent, hogy valaki számára a magyar történelem és magyar mivolta inkább és gyakran tragikus, démonikus, végzetes dolog. És van, aki közelebb áll, mondjuk, a cigányzene-típusú magyarsághoz. Széchenyi István például démonikusan, szenvedélyesen, tragikusan, mint egy Shakespeare-hős – magyar. Kinek jutna eszébe Kossuth Lajost becsmérelni? De Kossuth mégsem ez a fajta démoni, sötét, fekete tragikus jelenség, mint Széchenyi. És mondjuk: Széchenyi mellett Vörösmarty is... Véletlenül gyanúsán szimmetrikus a játék, ugye. Petőfi és Kossuth, mint – ne

¹⁰ Babits Mihály *Beszélgetőfüzetei 1938*. A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Belia György Bp., 1980. 683.

¹¹ Uo. 685.

¹² Széchenyi Ágnes: Népi, liberális, nemzeti: Bibó István útja, avagy kié Bibó István? *Korunk*, 2012/7. 62-73.

¹³ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Második, átdolgozott kiadás, II. k. Bp., 491-494.

¹⁴ Alfred Kerr a modern magyarokról. *A Hét*, 32. évf. 1. szám, 1921. január 1. 5-8.

vegyék vétkemül! – hígabbak. Persze a fokozatokat szem előtt tartva. Vagy Arany János és Deák Ferenc: megint »mélyebbek«. Jókai? Légiesebben, lebegősebben magyar: szabadságharc, istenem, fiatalság, bolondság... A »mélymagyar« nekem nem azt jelenti, hogy – oh! – talajgyökeresebb. Nem azt, hogy báró Kemény Zsigmond vérképében például fajilag – ah! – nagyobb tartalék lenne. De azt igen, hogy az említettek gondolkozása, érzelmvilága, költészete, politikai gondolkozása a magyar történelemmel végzetesebb, tragikusabb kapcsolatban van!''¹⁵

Amit idáig érintettünk, a nem jósolható méretű megrázkódtatás *előérzete* volt csak. Nehezen megengedhető módon – de mégis átugorjuk a háború eseményeit és a háború *irodalmi emlékezetével* foglalkozunk.

Felszabadulás – új honfoglalás – közéleti feladatvállalás

Illyés Gyula számára a háború vége egyértelmű *felszabadulás* volt, az 1944 végén, 1945 tavaszán kezdődő folyamatot *új honfoglalás*nak látta és láttatta. Ekkor született versei mindig az új tapasztalatokból indulnak ki, a konkrét tárgyiasság versei ezek. A gondolati költeményhez idő és távolság kell. Ez ekkor nem adatott meg Illyésnek, benne volt a munka sűrűjében. Verseit, szemléletét erős kollektivitás hatja át, érthető, pártpolitikus is volt, a Nemzeti Parasztpárt öt vezetőjének egyike. Riportsorozatban örökítette meg, hogyan ment végbe a földosztás szülőföldjén, a Dunántúlon. Az 1945-ben kiadott vékony füzet címe is árulkodik arról, milyen súlyú intézkedésnek tekintette Illyés a földosztást: *Honfoglalók között* címet adta a beszámolónak.¹⁶ Derű és bizakodás jellemzi az alaphangot – „*in statu nascendi* látni egy történelmi folyamatot, sőt, még annál is előbb: a fogantatás pillanatában” –, noha a tájkép, a látvány ijesztő. Mindenütt „gutaütéses merevségben” mamutpáncélosok, égre meredő csövek, „lábukat és hasukat az égnek vető döglött gépkocsik és lovak”. A sáregresi malom – amelyben Csók István született – „vörös téglahasát mutatja, mintha megnyúzták volna”, csupasz kémények egy-egy törmelékdomb közepén, olyannyira szétesett tankok, mintha az égből ejtették volna le őket. A pusztuláson a felelősséget is méri Illyés. Kimondatlanul is megidéződnek a bűnösök. S ellenpontként: a tavasz. „Az országutat szegélyező cseresznyefák fűrésszel gondosan derékba vágva a földön hevernek; tenyéryi kéreg tartja őket, de így is virágoznak. Jelképül az egész országrésznek.” Illyés költői sűrítéssel fogalmaz a prózában is, de közvetlenül a háborúról keveset ír.

Egy pályakezdő költő telitalálata

A leginkább a valósághoz tapadó, a sokkot egész közvetlenségében kifejező, a kortársak számára maradandóan megrázó hatású irodalmi művet egy fiatal költő, Lakatos István írta meg.¹⁷ Dokumentarista szintű kíváncsiságunkat is kielégítő mű, tele poétikai telitalálattal. Ez volt a számára a háború után Baumgarten-díjat hozó *eposz*, *A Pokol tornácán*.¹⁸

A fiatal költő „hosszú verse” az Iliászt idézi, az antik epika szabályait alkalmazza egy modern ciklusra, ha nem is mindegyiket. Témája a háború, egyike az „örök” emberi cselekvési formáknak, az uralkodási és birtoklási ösztön kiélésének, ám új volt háború formája. Már nem katonák harcoltak csak, s a pusztulás mértéke is minden korábbit felülmúlt, ötven millió áldozatot követelt. „A Pokol tornácán” nem is ér el a győzelmes végkifejletig, a „felszabadulást” nem látjuk, csak a pusztulást. A nagybetűs „Pokol” egyben Dante *Isteni színjátékát* is megidézi, ám korlátozottan, csak a hármas

¹⁵ *Kérdések a Válaszról. Beszélgetés Szentkuthy Miklóssal. Kortárs* 1984/1. 1770–1880.

¹⁶ Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. Móricz Zsigmond Kollégium. Kolozsvár: Méhkas Diákszövetkezet kiadása, 1945. A füzet a parasztpártnak a romániai magyar írókkal kötött kiadói és terjesztői egyezménye keretében jelent meg az 1945. évi kolozsvári könyvnapokra.

¹⁷ Lakatos István (1927–2002), költő, műfordító. Önéletrajzi elbeszélését Kabdebó Lóránt rögzítette hangfelvételen. PIM Hangtár 1203. A mű hatásáról ld. Kabdebó Lóránt: *Lakatos István. Kortársaink*. Bp., 1986. 117–118.

¹⁸ Lakatos István: *A Pokol tornácán. Válasz*, 1947/11. 392-399.

túlvilági birodalom első, egyben legszörnyűbb körét. A húsz, római számmal jelzett fejezetből álló modern eposz részei nagyon különböző hosszúságúak, a forma a kor és a lélek zaklatottságának tükrö.

Mint Illyés honfoglalási riportjában, itt is *negatív enumerációt* látunk. Katonákkal találkozunk, de semmi hősi, magasztos és ünnepélyes nem kötődik hozzájuk. Az igék a lármát, a zajt, a mozgalmasságot, a felfokozott tempót fejezik ki. Trombita szót hallunk, a *gyorslábú* Akhileuszt itt *iramodó* autók „helyettesítik”. Tömegjelenetbe érkezünk az első sorokban, furcsa, szokatlan látvánnyal. Menetet látunk, ágyúmorajjal a háttérből. Személytelen a hangos kép. A költő megfigyelő, kívülálló. De értelmező is egyben. Az „obersturmführer” irigyli az élelmiszeres szerkeret húzó ökröt: itt már a megszálló katona sem büszke. A tank az elefántra hasonlít. Érthető: a polgári személy ekkora gépet az utcán még nem láthatott. A méret és az egzotikum találkozik össze a képben. A gépi és városi hangokból kiválik az emberi hangszín: jajsavak és „Miatyánk” keveredése. Aztán egy kiáltás, a magyar versben ezelőtt is, ezután is példa nélküli, itt is csak pontokkal érzékeltetett káromkodás: „B... on a k.. va uristen”. És mire a nézegető költő körbetekint, az átkozódó katona halott. Hirtelen *egyed szám első személyre* vált a narráció: „Futok” – zárul a II. „ének”. Olyan őszinte ez a kijelentés, mint Vas István vallomása az ostromról szóló önéletrajzi kötete végén: „Én nem féltem félni”.¹⁹ Lélektani hitelességgel, érzelmi következetességgel folytatódik az új egység a gyászoló, panaszos siratásban: „Jaj, hol az Ember? Az Emberiség? Hol, az Emberiség? /.../ Már csupa bűn a világ, jaj hát ez a Cél? Ez az Eszme?” A nagy létértelmező kérdések ezek, miközben a nagy bérpaloták végigdőlnek el az úton és megjelennek a patkányok. Két szint, két irány: a vízszintes és a függőleges viszonylagossága jelenik meg. Szellemi és fizikai értelemben egyaránt. S amikor már azt hinnénk, a pátoz uralja a hangszínt, megszólal egy beszélő papagáj. *Tragikomikus*, majdnem abszurd pillanat, de még a derű tartományát idézően. Az első ilyen a vers menetében.

Az optimista lélek egy kérdéssel szólal meg, ezzel a formával bizonytalanítva el önnön hitét. „Lesz- még Uj Élet” – kérdezi Lakatos ismét szimbólumokkal. Óriásira nyitja a blendét, s megidézi az égben hasonfekvő, egykedvűen nézegető istent. Lakatos nem volt vallásos, még hívő sem. Vagy ha talán mégis, akkor az nem másból, mint az emberi kultúrába vetett hitből táplálkozott. Most ez is székszisbe fordul át. A reformkori kérdést idézi fel, ami már akkor is a történelemben veszett múltat faggatta. Vörösmartyt citálja a „Régi dicsőségünk” és az „éji homály” fordulat, aztán az Odüsszeia első sorát idézi még keserűbb kérdéssel: „Férfiakat énekelek?” Válasz nincs. Csak annyi: „Fáradtan állok a járdán.”

A következő egység az átmeneti megnyugvásé, az elkülönülésé, a magánörömé. Az idilli elvonulást, háborúban is a megnyugvást hozó szeretkezés pillanatait eleveníti fel. A Radnóti Miklóstól ismert műfaj, a megújított eclogákból ismert ellentmondás feszíti itt is a pillanatot. Aztán egy váltással az ismét említett papagájos történet túllicítálása következik. „Ezt megjegyzés nélkül közlöm”, döbbenetéről árulkodó prózai fordulattal vezeti be a látványt. Az udvar sarkában „egy ismert uriaszony” és a szomszéd házból ismert őrmester nyilvánosan „nemileg közöszülnek”. Elidegenítő, sőt elítélő hangsúly a szóhasználatban. Ugyanaz az emberi ösztön működik, mint amiről az előző versszakban a költő saját szerelmével kapcsolatban beszámolt, mégis micsoda különbség. Ez utóbbi már az esztelen haláltánc motívuma, a vágyak fellobbanása és kontrolálatlan, minden társadalmi konvenciót félredobó önkívületi élvezete.

Aztán ismét a könyvek között felnőtt ember szólal meg, akit a kívül feltörő indulatok, történések egyre inkább döbbenettel töltenek el. Erős hangsúlyt kap a személyes tapasztalat: „... komolyan sose hittem [...] Amig nem láttam, s önmagamon nem / Éreztem.” S amit megérez, megél, csak a vadállatok világával rokonítható. Az emberi magatartások kifejezésére – láttuk, már egyszer az elefánt képében jelent meg a tank – csak az állatnevek alkalmasak: a névvel, ranggal felsorolt katonák egy hosszú halmozásorban a *hiéna*, a *bivaly*, az *orrszarvú*, a *buldog*, a *patkány*, a *galléros majom* idegen, ösztönalapon működő, csak az életfenntartás elemein alapuló világát idézik fel. Éles váltással sorolja fel a humánus talajából kinőtt költők megsemmisülését Lakatos István: Radnóti Miklósnak, Szerb Antalnak, Sárközi Györgynek és annak az atyai barátjának oktalan halálát, akinek biztatására középiskolásan Szabó Lőrincet felkereste. S végül megidézi hajdani zsidó szerelmének elvesztését. Grammatikailag nem változik ugyan az egyes számú elbeszélői pozíció, mégis, ettől fogva a költő egy a többiekkel. Már nem a járdán álló megfigyelő. Megszűnik a pusztuló város és a kívülálló kettőssége, mint Dante, ő is követi az Alsó Rendekbe a pusztulókat.

¹⁹ Vas István: *Azután I-II.* Bp., 1990. I. 389.

A résztvevő pozíciójában és a részvét hangja szólal meg Lakatos, de megmarad a nagy különbség, nincs benne büntudat, nem veszi magára mások bűnét, s az alázat is távol áll tőle. Mindössze krónikása az eseményeknek. A VIII. szerkezeti egység mindössze egyetlen sor: „Én nem futhatok el.” Éles már az ellentét a kiinduló állapothoz képest. A II. rész végének utolsó sora még így szólt: „Futok.” A lírai én nem bátor, nem a giccs-művek kitalált hőse, csak egy rettegő ember.

Aztán átmeneti, erőtlén, gyáva napsütés köszönt a költőre és környezetére. Egyedül van, s mint a féltő ember, kiabál a kedvese, a biztonság után. S aztán kezdődik minden előlről. Ledől a templomtorony, az emberek még most sem nyughatnak, a „páterrel” viccelődik az „elvtárs”, kijátszva az „égbolt/ ég a bolt” összecsengését. Fent már nem maradhatnak, „leszálltunk/ Az Alsó Rendekbe” – tájékoztat a valóságos és szimbolikus mind lejjebb és lejjebb ereszkedésről a költő. „Vakondok nép” – mutatja be Lakatos a társait. Hetek telnek, elmúlik az év is. Aztán egy hosszú, részletező, valóságos elemeket elbeszélő epikus betét következik, egyfajta „pincenapló”, erős a konkrétumokkal. Az asszonyi történetmesélés átvált „költői” túlzásba. A forró vízben megfulladó hús történetében szinte már a haláltáborok borzalmi jelennek meg, a fürdővízben kioldódó, úszó zsír, amiből egy óra múlva bizonyosan szappan lett volna... Még nevet is a közönség, de az egyik asszony tompán puffanva leejti a szappant, s a síró gyerek nem eszi meg a zsíros kenyeret. Mégiscsak hat a rémmese.²⁰

A XIV. rész egy időbetét, a kígyó kettős nyelve példázza, hogy a múlt és a jövő elválaszthatatlanul összenőtt. Rövid részek követik egymást. Az idő-példázat után a reménytelenség jelenik meg, amint – a mesélő egyedül – „felszegett fejvel lépked”, aztán egy hatalmas valóságos látomás tetőzi be a borzalmakat: a tűz és a vér pirosa mindent elborít.

A vállaltan antihős vallomása következik a félelemtől. Minden mondat *egyes szám első személyű*, minden személyes, s ez mutatja a háború abszurditását. S nem egyszerűen általános első személyről van szó, akárkiről, hanem ugyanakkor *tagadásról*. Nem kérdezték a költőt, a háború eszményei közül elfogad-e egyet is. „Énnekem nem kellett gyarmat! Én kikötőkre / Nem vágytam! Én kisebb nemzeteket nem akartam / Meghódítani! Én nem üzentem háborút! Én nem / Mondtam, hogy mi vagyunk a felsőbbrendű faj! Én más / Ellenfélre vártam. Nem ilyen küzdelmet akartam!” S mindez csupa felkiáltás formájában, a teljes tagadás, hogy mesélőnek, a civil embernek semmi köze a háborúhoz.

Megismételt seregszemle következik, ahogy vége a harcnak. A túlélő végigsétál a csatatéren, végigtekint a pusztuláson. Mindenki meghalt, az eposz összes megismert szereplője. Lakatos a naturalis leírás mellett döntött, nem kíméli az olvasót sem. A *deli, szép szál, nyalka* legények, erős szavak, egymás hegyén hátán. Földézi, honnan jöttek a német katonák. Weimárból azaz Goethe, és Wittenbergából Luther Márton városából. A kultúra fellegváraiból érkeztek a halott gyilkosok.²¹ Az ellentmondás egyben az európai kultúra pozícióvesztését, vereségét is jelenti. A szemtanú költő maradt egyedül életben, félelmében és megindultságában egy középkori haláltánc keretében kelti még egyszer életre a körülötte fekvőket. Név szerint mindenkit feltámaszt egy örvénylő, repülő, a citadella magasságában forgó táncban. Aztán az utolsó, XX. fejezetben megjelenik az egyetlen nagy túlélő, hegynél háromszor magasabban hangtalanul álló halál. A vörös szín átvált feketébe. Kimerevedő kép, nincs feloldás. Egy húszéves költő induló verse. Magas, megrendítő pályakezdés.

Átmeneti, új irodalmi műfaj: a pincenapló

Pincenapló, mondtuk a Lakatos-eposz egyes fejezetiről. A műfaj csak időszakosan létezik, és inkább tematikai alapon jelöl egy műcsoportot, mintsem (próza)poétikai eszközkészlete alapján. A pincenaplók, pinceregények a *létezés térfogatának* radikális megváltozására hívják fel a figyelmet. A pincenaplók jó részt sötétben is játszódnak, a fénytelen, kis körökben megvilágított, időnként itt-ott

²⁰ Közvetett bizonyíték arra nézve, hogy már a háború alatt voltak sejtések a gázkamrák örült ipari rendeltetéséről.

²¹ Jól ismert Örkény István egypercese, az *In memoriam dr. K. H. G.*, amelyben a munkaszolgálatos folytonos tudakozódása, a német szellemi óriásokra való utalás – például: *Ist Hölderlin Ihnen unbekannt?* – dühíti fel a katonát.

megvilágított vagy sötétbe burkolózó alagsorban, mélyben. A kevés fény is okozhat rémületet, ha a gyertya vagy viharlámpa elé állva mozog egy-egy szereplő, annak karjai ijesztő árnyékként szaladnak fel a falra.

Érdeemes itt számba venni, milyen irodalmi művekkel tart rokonságot Lakatos poémája. Az elnevezés egyrészt *tematikusan* fogja egybe a műveket. Ha tágan értelmezzük a fogalmat, idesorolhatjuk a valóban *pince-körülmények* között írt naplón túl a fenyegetettségben, menekülés, rejtekezés közben papírra vetett jegyzeteket is, de akár még a közel öt évtizeddel később született memoárt, Vas István *Azután* című önértelmező vallomások prózáját is. Az eseményekkel szinkron nyers feljegyzéstől az utólagos, par excellence szépirodalmi, epikai megformálásig tart a skála. Ide tartozik Szép Ernő *Emberszag* című tettetett és valós naivitással csodálkozó munkája. Szép Ernő harminchárom évig lakott szállodában a tágas Margitszigeten, ahonnan a megkülönböztető jel felvarratása után beköltöztették egy Pozsonyi úti csillagos házba, majd hajtják tovább onnan vidékre, tankcsapdát építeni. A hatvanéves, eddig szabadon élő író gyermeki értetlenséggel, az eseményekkel egyidejűleg kérdezi, hogyan történhetett meg, ami megtörténik. Különös státusát többek között a részletekig menően pontos krónikás pozíciója adja a szövegnek. Szép Ernőnél is fontos elem a tér: csak hogy itt éppen nem a pincéhez kötésről van szó, hanem arról, hogy *hajtják az embereket*.²² Ide tartozik Darvas József *Város az ingoványon* című szigorúan ítélkező prózája (1945), Kassák Lajos kötete, a *Kis könyv haldoklásunk emlékére* (1945), Nagy Lajos *Pincenaplója* (1945). Ide sorolandó Déry Tibor *Alvilági játékok* című novellafüzére (1946) vagy a szerző által visszatartott, csak a közelmúltban megjelent Márai Sándor regénye, a *Szabadulás* (1945 nyara). Sőtér István ekkori novelláinak világa is rokonítható az említett művekkel tematikailag.

A teljesség igénye nélkül nézzünk néhány hasonlóságot és különbséget, főleg Déry Tibor és Márai Sándor és Lakatos István imént már címmel jelzett kötetei között.²³

Déry novelláinak címe és bevezetése éppúgy, mint Lakatos verse az *antik mintát* idézi. Déry végig a felszín, az utcaszint alatt tartja a cselekményt, Márai is igen hosszan. Feltűnő a hasonlóság az expresszív, sőt expresszionista eszközök használatában. Nem meglepő ez Dérynél, hiszen pályája az avantgárd vonzásában indult, bár a pincében történő események ezt az írásmódot nem követelik. Lakatos a tapasztalaton túli világ kifejezésére használja az aránytoló víziót. Dérynél és Márainál is van egy-egy példaadó, kiemelhető, felemelő emberi magatartás, Lakatosnál eposzában nincs. Mindenki kivetkőzött önmagából, a morális tabuk ledőltek. Az alvilág az ókori népek gondolatvilágában a halott lelkek tartózkodási helye volt. A pincelakók ezek szerint – ha élnek is – halottak. S ebben van igazság. Az innen kikerülő emberek vesztesek, elvesztették korábbi életüket, némelyek identitásukat is. Az *Alvilági játékok* szociális és kulturális rétegzettségét mutat, a szereplők osztályba sorolódnak, s a pince zezugaiban is *leképezik a fönti világban érvényes társadalmi szerkezetet*. Márai nem fordít figyelmet ezekre a szempontokra, Lakatos István még kevésbé. Ami közös a három műben, hogy *perifériálisan érintik a zsidókérdést*, Lakatos a legkevésbé, csak annyiban, hogy közli, ő nem mondta magát a felsőbbrendűség eszméje hívének. Mindhárman *emberi és nemzeti* tragédiának tekintik a történeteket. S ami Lakatosnál, szemben az összes többi művel feltűnő, a *megoldás nélküliség*. Márai többször is hivatkozik regényében extenzív tárgyi és kulturális távlatokra, a „Bach zenével és könyvekkel” teli Európára.²⁴ Márai a világ materiális mozgatóelemek súlyát kisebbnek tartotta a kultúráénál, de belátta, ebben a helyzetben mennyire korlátozottak a kultúra értékei, hogy haszonnal alig rendelkező társadalmi érték. Sőt, ebben a regényben a történelem céltalanságát is kimondja, s kétségbe vonja irányíthatóságát. Lakatosnál az élet önmagában érték, s kimondatlanul is, a mások rossz példáján át is önmagában való értéknek látja, s fel sem merül benne, hogy feladja az értelemben vetett hitet. Olyannyira az élet oldalán áll, olyan teremtő erővel fogalmazza meg a pokoljárást, hogy azzal le is győzi, bizonyítékot szolgáltat az újratermelő alkotóerőre.

²² Az irodalomelmélet egyik létező, más diszciplínákkal érintkező irányzata az ún. *térpoétika*, tér és tudat, fizikai és kulturális terek viszonyának elemzése. Ld. *Helikon*, 2010/1-2. Különszám. Szerkesztők: Szentpéteri Márton és Tillmann József, a MOME oktatói.

²³ Déry Tibor és Márai Sándor műveinek összehasonlító elemzését ld. Széchenyi Ágnes: „... csendes pince... békességes nyája”. Az 1945-ös esztendő Déry Tibor és Márai Sándor epikai életművében. In: (Botka Ferenc szerk.) *Mérlegen egy életmű*. A Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos konferencia előadásai, Bp., 2003. 64–72.

²⁴ Márai történelem- és művészet szemléletéről ld. Szegedy-Maszák Mihály: Szerep és mű: Márai életműve kétféle megvilágításban. In: Uő.: „*Minta a szőnyegen*”. *A műértelmezés esélyei*. Bp., 1995. 220–239.

A szovjet katonák ábrázolása

Fontos jelző szerepe van a művekben a szovjet katonák felbukkanásának. Déry novella-füzérének végén, az egyik felszabadító *megeőszakol* egy nőt, a másik ezzel *egyidejűleg*, egy pincerekessel odébb egy szülésnél *segédkezik* nagy odaadással. Az „oroszkok” két arcát mutatja az író, nem tagadva el azt, hogy beigazolódott a félelem, de mintegy szimmetriát rajzolva megmutatja a humánus, segítő gesztust is. Déry novelláskötetét egyébként a kommunista kiadó, a Szikra adta ki, egy ütemmel később ők, a kommunisták tiltották be, vonták ki a forgalomból.²⁵

Márai kéziratban maradt regényében is szerepel a felszabadító szovjet katona. A regény hősnőjét, az apját, az európai hírű humanista tudóst mentő Erzsébetet erőszakolja meg. Ez a próza is *zárt* térben játszódik, egy ismerősnél két téglányi rést kikaparva kell bemászni az apának az egyszer vagy többször már befalazott öt ember közé egy cellába, lánya egy másik ház pincéjébe menekül, csupa félelmes idegen közé, a föld alá. „[F]öld alatti hangyaboly élőlényei” – mondja róluk az író.²⁶ Márai nagyon tudatosan szervezi meg a tér poétikáját. A térérzékelés és tudat viszonyában mutatja meg a változást, a szűkülést: „Mert tegnap vagy régebben valamikor volt egy világ, amelyhez tartozott az ember. S aztán volt egy földrész, mely veszélybe jutott, a székesegyházakkal, otthonokkal és családi házakkal, viaduktokkal és tájakkal, Bach zenével és könyvekkel, Európa” És aztán mintha egy kamerát használna, változtat az optikán, egyre kisebb térre fókuszál, végül megállapodik egy házon, beljebb és lejjebb megy, a pincében egy zugolyban áll meg. „Most ez a haza: néhány ház, néhány utca között néhány bérház” – rögzíti a záródó tér és szűkülő tudat állapotát.²⁷ Az ember nem uralja életét, a sorsa fölötti megszűnik a hatalma, „a köteles óvatosság mellett a vaksors öröködi e helyzetben is az emberek fölött” – írja Márai.²⁸

A regénynek mintegy hatodát tölti ki Erzsébet és az orosz katona „kapcsolata”. A szovjet egyenruhás megérkezésével a pincelakók kiszabadulnak, és mind kimennek a felszínre, csak a lány marad lent és egy rejtőző, béna katonaszökevény. A lány ezt az ismeretlen férfit is védendő és a maga bezártságában felnőtt szorongását is oldandó kényszeresen beszélni kezd a katonához, magára vonva annak figyelmét, aki végül mint egy vadász, nekiesik a zsákmánynak, a lánynak. „Ez azt akarja» – villan át a lány fején. S megtörténik, amit a férfi akar. A lány tiltakozik, de tehetetlen. Verekedik, megüti az orosz, de erőtlenül. Hányini kezd – hiába. Hosszú belső monológot olvasunk, a férfi író helyezkedik bele egy nő lelkébe, gondolataiba. „A pillanatban, mikor ez a nagy, súlyos [...] férfítést ránehezedett, tudta, hogy senki nem segíthet, mert e pillanatban nem »csinál« vagy »elkövet« a férfi valamit, hanem egyszerűen végrehajt egy parancsot [...]»²⁹ A „test [...] az ösztönök parancsszavát!”³⁰ A „fájdalom és émelygés” enyhülésében is gondolkodik a lány, és önmagára eszmél: „Milyen lehetek? Förtelmes – gondolja elégtétellel. – Négy napja nem mosakodtam, még arcot sem mostam. Lehánytam magam, hajam az arcomba lóg. Kezem piszkos, ragad a szutyoktól. Tíz napja nem váltottam fehérneműt. [...] бүдös is lehetek. [...] Szegény [...] ezt kapta, ezt a testet tele szennnyel [...] ezt a huszonnégy napos ostromban pácolt, szennyes női testet. [...] Aki ilyen testből eszik, mint most az enyém, nagyon szenvedhet, máskülönben nem tenné.”³¹ Aztán már tovább is tud gondolkodni. „Egy napon megfürdöm, tetőtől talpig, hajam is mosatok. Ha férges vagyok, megtisztítanak. Orvoshoz is elmegyek [...] Ha gyerekem van... majd megmondom Tibornak. [...] Mit csinálnak a nők, ha ilyen történik velük? – kérdi. – Van, aki öngyilkos lesz, van, aki férjhez megy [...]»³² A katona már távozott,

²⁵ „Hogy szerzőnk [Déry Tibor] nagyon is tisztában volt vele: írásával darázsfészekbe nyúl, azt beszédesen jelzi, hogy a ciklus valamennyi elbeszélésével szemben ezt az egyetlenegy [az utolsó, a szovjet katonák megjelenéséről szólót] – nagy óvatosan – nem is fűrésztötte meg a kötetben való közzététel előtt a nyilvánosság vizeiben.” Déry Tibor: *Szép elmélet fonákja. Cikkek, művek, interjúk (1945-1957)*. Bp., 2002. 37. A teljes szöveg csak 1985-ben jelent meg újra, a *Virradat előtt. Magyar írók tanúságtétele* c. kötetben (Magvető, Bp., 1987).

²⁶ Márai Sándor: *Szabadulás*. Bp., 2000. 129.

²⁷ Uo. 49.

²⁸ Uo. 6.

²⁹ Uo. 120.

³⁰ Uo. 119.

³¹ Uo. 122-123.

³² Uo. 125. és 127.

később Erzsébet is felmegy az udvarra, ahol észreveszi annak holttestét. A katonát homloklövés terítette le. Nem jutott át Budára, nemhogy Bécsbe, aztán onnan Berlinbe. Erzsébet kölnivizes zsebkendőjével megmossa a férfi arcát. És konstatálja, hogy nem tud mit tenni a szabadságával. – Ehhez fogható irodalmi mű egyetlen van a magyar irodalomban, Polcz Alaine *Asszony a fronton* című terápiai visszaemlékezése. A háború végén szerzett „élmények” elszenvedője évtizedekig, egészen a rendszerváltásig hurcolta magával az átélteket, első kiadása csak 1991-ben jelent meg, csak ekkorra viselte el az irodalompolitika, csak ekkor merete a szerző a nyilvánosság elé tárni a női szenvedés könyvét.³³

Egy nyugati hadifogoly – Pilinszky János – élménye

Pilinszky utóbb a *Francia fogoly* címmel ismert költeménye egy egzisztenciális élményvers. Saját katonaelmény áll a vers mögött. A versnek vannak epikus váza, története. Először is van „szereplője”, a táborban látott, meglesett francia fogoly. Történet is van a versben, a filmszerűen visszaidézt egykori látvány meséje. És szereplő az egyes szám első személyű emlékező, a költő is. Az emlékezés maga a vers tárgya. Az emlékezés pedig azonosulás, részvétel a szenvedésben. Kapcsolat születik a két szereplő között, akik között semmiféle kapcsolat nem volt a valóságban. A foglyot csak látta a költő, de magára vette annak szenvedését. A szereposztás esetleges: a fogoly lehetett volna ő is. Az óhajtó módban álló cím éppen ellenkező értelmet hordoz: a feledés lehetetlen, reménytelen, sőt bűn volna. Áldozatául esik a költő a szenvedőnek, lelkiismeret-furdalást érez, mert mást szenvedni lát. Pilinszky 1944 novemberében vonult be katonai szolgálatra. Ahogyan a főváros körül szorult a katonai gyűrű, nyugat felé irányították a katonákat. Pilinszky fejében megfordult a szökés lehetősége is, civil ruháit a család eljuttatta a győri rokonokhoz. De ő annyira félt, hogy inkább sodródott tovább.³⁴ Harbachba jutott a csoport, s amikor véget ér a háború, Pilinszky amerikai megszállási övezetbe kerül. Nem volt fogoly, csak szemtanú. A legenda azonban élt, s ő sem igyekezett elosztatni a kétségeket. „Olyan lényegtelen! Tolsztoj sem vett részt a napóleoni háborúban!” – felelte a háborús élményeire kíváncsi kérdésekre.³⁵ Ez a válasz igen lényeges nekünk is. Mert ha a háborúért érzett felelősséget vizsgáljuk, keressük a választ arra a kérdésre, milyen lelkiismeret-vizsgálatot „várunk el” a háborút elszenvedő országtól, a feleletet itt, ebben a gesztusban is találjuk. A *Csak azt feledném* a felelősségvállalás verse. (Érdekes, az élettől akkor is idegen költő mennyire fogékony volt a tényyszerű, vaskos szenvedésekre, félelmekre, kiszolgáltatottságokra. S milyen aktívan tudott viselkedni, egy ideig ő bújtatta a háború alatt a színész-rendező, Várkonyi Zoltánt.)

A névtelen fogoly zsákmánya egy nyers marharépa. A zsákmányt általában nagyinak, értékesnek, pénzre konvertálható tárgynak képzeljük. A lopott ékszer, kép, ingóság lehet zsákmány. Ugyanakkor a zsákmány az állatvilág sajátja is. Itt valóban az ételöszön hajtja a foglyot. Hogyan lehet zsákmányhoz jutni: erőszakkal, mások kifosztása vagy elpusztítása révén. Pilinszky hátraveti a zsákmány értelmezését. Csak a második versszakban tudjuk meg, hogy mindössze egy darab, nem emberi fogyasztásra szánt *takarmánynövényről* van szó. S amikor megszerzi azt a fogoly, akkor jön csak az igazi borzalom. Mert Pilinszky erős fokozással él. Az evés nem szerez örömet, az evés: szenvedés és undor. Mert ahogy nyeli, ki is hányja a francia. „Undor” és „gyönyör” a nyelven egyszerre. Az elemi ösztön kielégítése nem adhat megnyugvást, önmaga ellentétébe vált. „Az egymás ellen keserülő szervek / reménytelen és dühödő szégyenét, / amint a végső összetartozást is / önmaguktól kell, hogy elvegyék!” Ez a hang József Attiláéval rokon. A *Csak azt feledném* a József Attila-vers, az *Iszonyat* nyers hangján szólal meg. A József Attila-vers borzalma: egy kisgyerek kiszolgáltatott kínlódsága. A szegénységet a történelem és a társadalom okozza, de mégis esetleges. A Pilinszky-vers élménye egy közös történelmi katasztrófa élményéből táplálkozik. Egy egész kultúrkör végsőnek megélt válságát mutatja. Az egyedi látvány egyetemessé táguul. Mégpedig úgy, hogy

³³ Polcz Alaine: *Asszony a fronton: egy fejezet életéből*. Szépirodalmi, Bp., 1991.

³⁴ Tüskés Tibor: *Pilinszky János*. Arcok és vallomások. Budapest: Szépirodalmi, 1986. 80.

³⁵ „Haza akartam jutni végül”. Beszélgetés Forgács Rezsővel. És: „Költő sakk-matt helyzetben.” Beszélgetés Tasi Józseffel. *Pilinszky János összegyűjtött művei*. Beszélgetések, 252–253. és 89.

leszükül a költői optika: az „állatian makogó” ember tekintetét őrzi meg. Egyetlen szempár tekintete képes felkelteni és megőrizni az élményt, a tiltakozást. Aztán elvarrja Pilinszky az epikus szálát: örök jönnek a szökevényért, további sorsa ismeretlen. Lehet, hogy meghalt, mert kiéhezett, mert a szervezete nem tudta már feldolgozni az ételt. De az is lehet, hogy a francia fogoly meggyógyult. (A nyugati fogolytáborok lakói emberségesebb viszonyok között voltak, mint a szovjetek hadifoglyai.) Azt sem tudjuk, miért esett fogságba. Nem is fontos. A sorsa sem. Csak az, hogy a skandalum megeshetett. Hogy van ilyen fokú vegetatív kiszolgáltatottság. Ezt növeli egyetemessé az utolsó versszak. Az emlék időtlenné válik. Es nemcsak az idő, hanem – hogyan lehet fokozni az időtlenségbe emelt pillanatot – három érzékszerv, a fül, a szem és a száj őrzi az emléket. A szerepek a vers végén fonódnak össze: a fogoly a néző szívét követeli. A kétezere éves európai erkölcsi rendért protestál a költő, bűn és bűnhődés összetartozásáért. A bűnt nem a szemtanú követte el, a szemtanú ártatlan. Mégsem maradhat ki a bűnhődésből.

Az egzisztencializmus Magyarországon

Sötér István, mára meglehetősen elfelejtett prózaírónk egész pályáján napi problémaérzékenységet mutatott, fogékony volt az egykorúan aktuális tematika, a kortárs, elsősorban francia irodalmi stílusirányzatok, időkezelés és szerkezet iránt. Korai háborús novellái is érzékenyen és gyorsan reagáltak a modern irracionális, a fasizmus térhódítására. Sötér hangsúllyal nyilatkozott a „szennyos” keresztény-nemzeti ifjúsági manipulációról. „A keresztény-nemzeti kurzus felfogása, a bajtársi egyesületek, az Emericánától a Turulig – mind obskuráns szervezetek voltak. Nem volt csekély a szellemi életre gyakorolt befolyásuk. Abban, hogy a háborúba belesodrótunk, hogy voltak, akik a háborúnak, Hitlernek örültek, ez az ifjúsági mozgalom nagymértékben részes. Érdekes, hogy az Eötvös Kollégiumban volt egy turulista, volt egy emericánás, többnek nem volt szabad lennie. Őket a kollégium mint csodalényeket megtartotta, a maga liberális keretei között. Az egyikük – neveket nem akarok említeni – éppen egy turulista ellenállási epizódnak lett az egyik főalakja.”³⁶

A legszebb és leginkább elvont példa Sötérnél a háború következményeinek feldolgozására a *Szőlőművesek*.³⁷ Ez a novella már a békében játszódik, de a történeteket mégis a háború uralja. A „Szőlőnek Ura” kivált négy férfit a fogságból, s kiviszi őket a városon kívüli gyümölcsösébe dolgozni. Fizetésről nincs ugyan szó a novellában, de becsületesnek sejtethető üzleti kapcsolatról igen. Miután megbeszélik a munkát, a gazda elmegy, s a négy férfinak neki kellene fognia a gyümölcsös műveléséhez, a termények betakarításához. A gyümölcsös tulajdonosának nincsen neve, csak mint „Szőlőnek Ura” szerepel. A munkások közül ketten – Lukács és Máté – az evangélistákról kapták nevüket. A bibliai utalás tehát kétszeresen is nyilvánvaló. Csakhogy az Úr itt *magára hagyja* teremtményeit: a kiváltott embereket. A bibliai jó hír közvetítői – Lukács és Máté – itt: egy tömeggyilkos és egy haboktól és édességektől megcsömörlött cukrász. A cukrász bevallja, örült a háborúnak, „megkívánta[m], mint két csésze cukros hab után a véres, fűszeres húsokat!” Gedeon, a harmadik szereplő az erővel, alattomban szerző ember, az öncélú birtoklás apostola: ellop mindent, ami mozdítható: a Dunába omlott híd érc-griffmadarát, „sötétbarna bronzköpenyt”, a község harangját. Magáévá teszi a környék lányait, a „felesleget” átadja a többieknek. A negyedik szereplő névtelen és sorstalan, mégis hasonlít a többiekhez. „Tompán és szórakozottan nézi az életet”, kívül van rajta, „életen, tájon, a tárgyakon, s az embereken.” Van azonban fokozatnyi különbség közöttük: Lukács gyilkosként érkezik a történetbe, Gedeon gyilkolni fog, a Szőlők Urának fiát – Jézust – pusztítja el. Máté és a narrátor „csak” részt vesznek a történetekben, még azt sem mondhatjuk, hogy közömbösen. Nem félelemből nem állnak Gedeon elé, hogy visszatartsák a gyilkosságtól. A háború viselte-e meg őket, vagy az ember eleve ilyen gonosz? Antropológiai pesszimizmust sugároz-e Sötér vagy csak a háború tapasztalatát? A visszatartó és az alapvető normákat tiszteletben tartó életre készítő erkölcsi erő hiányzik a szereplőkből. Ahogy a narrátor mondja: „Micsoda fájdalmas küzdelmekbe bocsájtkoztam, hogy kitörjek e ködös zlop hengeréből s tapinthatóvá változtassam magam körül a világot: egy Isten ereje kellett ehhez, s a teremtés erejét ujjaim hegyén éreztem is néha! A Szőlőnek

³⁶ Kérdések a Válaszról Széchenyi Ágnes beszélgetése Sötér Istvánnal. *Kortárs*, 1985/11.119-129.

³⁷ Sötér István: *Szőlőművesek. Válasz*, 1947/2. 133–143.

Ura lenne csak képes erre! – támadt fel bennem időnként a remény, s alig vártam visszatértét.” A magára hagyott, szabadságra ítélt ember nem tud mit kezdeni a szabadsággal: ez a novella nyers mondanivalója. A négy férfi először elzavarja a küldöncöt, majd megöli a Szőlők Urának fiát, pontosan úgy, ahogy valamikor Jézussal tették, csak most egy háborúból maradt pisztollyal. Ki-ki úgy viselkedik, ahogy előélete szerint várjuk, de mindannyiukat megérinti az ítélet eljövetele. Hallani vélik, amint a Szőlőnek Ura közeleg. A mesélő ismeretlen körülfogó henger meghasad, élessé, kézzelfoghatóvá válik körülötte a világ, a fél-lét habjai közül megszületik a való világ: „a félelem rajzolta ily tisztákká a vonalait!” De bosszú nincs, csak a léptek zaját vélik hallani, s hiszik egyre inkább valóságosnak. Ki-ki saját *lelkiismeretével* kell majd megküzdjön, ez Sötér ítélete.

Az 1948-ban született *Hídszakadás*³⁸ is korproblémát feszeget. A cím első jelentése realiztikus: 1945/46 telén a jégzajlás elszakítja az ideiglenes csónakhidat, s a szükséghid vasköteleit is veszélyeztetik a gyülekező jégtáblák. A mindenáron átkelni akaró emberáradatban a *tömeglélektan* törvényeit érzékeli az író: „konokul-süketen sűrűsödtek, tömörültek, s már egyetlen összegyűrt, rejtelmes anyagú falankszot alkottak, melynek kemény homloka kockaként tapadt a híd feljárójára, háta pedig rojtosan, puhán szétnyílt a rakpart és a körút felé. Titokzatos áramlatok indultak ebben a váratlanul született szervezetben, indulatok és vágyak, megannyi céltudatos vegyi folyamatként: bonyolult volt mindez és mégis egyszerű – akár egy bomba, vagy egy gyilkolni kész indulat.” Sötér, noha tudja, hogy a tömeg viselkedése nem egyszerűen az egyedi lélektani lépések eredője, mégis *egy* embernek látja a tömeget. Homloka, háta van, keze, lába. Aztán egy egyedi sors vizsgálatát kapjuk: egy fekete télikabátos, selyemsálás, fiatal tisztviselő, a szerény és szeretetreméltó *Lakó Zoltán* – egyszerűségében is beszélő név – készül haza, a túlpartra. Otthon felesége várja, s időnként, úgy rémlik legalábbis számára, hogy a gyermeke is. Néha úgy gondol a halott gyermekére, mintha minden rendben volna. Hazamenni – ez volna a természetes, ha minden olyan volna, mint azelőtt. Most a szeretőjénél is maradhatna a pesti oldalon, s még oka is lenne rá, hiszen veszélyes manőver az átkelés. Mégis hazamenekül, lelkében gomolygó érzésekkel, a vonzás és taszítás kettősségében. A budai túlparton a Gellért szálló átluggatott kupolája várja. A kép házasságát is jellemzi. Asszonya „talán már nem is vele, hanem valami makacs, törzsi gyásszal él együtt – titokban és szüzen őrizte ezt a gyászt, mint Iphigénia, családja végzetét.” A hídszakadás *sors-metafora*: a lelkekben szakadt meg valami a háborúval, az ostrom szenvedéseivel, a gyerek elvesztésével. Ahelyett, hogy megnyugvást és biztonságot adna az otthon, egy bontakozó dráma tanúi leszünk. (A kisregény arra a különbségre is utal, amit egy kisgyerek a férfi és a nő számára jelent. A gyermek elvesztése a férfi számára egyben a felesége életében betöltött kizárólagos szerepének újratemetésének lehetősége is, amikor a főszereplő kijelenti: „most végre zavartalanul együtt lehetünk”). „Meghitt és otthonos sír” – ez Buda, az otthoni éjszakában pedig megszületik az akarat: a „békéjéért perelni” fog, „a békéért, melynek elvesztése oly kegyetlen módon vált bizonyossá, s melyet a haláluk tükrébe tekintők elszántságával fog újra elnyerni.” Erről a küzdelemről szól a kisregény. Mindenáron egy időutazást akar kikényszeríteni a főszereplő, mert a békéjük a múltban volt teljes. A hátrálás azonban lehetetlen. Lakó Zoltán meg akarja keresni az átjárót, ami visszavezeti a múltba. Átmeneti helyzetben élnek az emberek: „ami már *nincs*, az *van* még”. A háború túlélői egyszerre „élők és hullák”. A ráébredés folyamatáról szól a kisregény, arról az időszakról, amíg az emberek a trauma után felismerik és megértik, hogy ami nincs, az valóban nincs. S ennek a belátó, megértő folyamatnak a felszínén megjelenik az üzlet, a kisszerű mindennap. Lakó Zoltán találkozik egy házbéli asszonnyal, aki vétkes lehet gyermekük halálában, biztosan nem tudunk meg erről a lehetőségről, szemrehányás, panasz, vád hangzik el, aztán szemérmetlen ajánlat a kétes szerepű asszony részéről, ha a városházán dolgozó fiatalember segítene-e a férje igazolásában, ő visszaadná azt, amit tőlük lopott el, a feleség családi örökségét. A házaspár minden indulata az „ezüstszerleg” visszakövetelésében sűrűsödik, s a férj végül megöli a tolvaj szomszédot. Nem *action gratuit*-ről van szó: a gyilkosság mögött indok áll, noha az idő-visszaút keresése maga misztikus. De a gyilkosság valóban semmivel sem menthető bűn, a sötét pincében maradó Lakó Zoltánt lelkiismerete „zúzza agyon”, miközben az idő-átjárót keresi, amin keresztül térben és időben visszajutna az évekkel korábbi békébe. Az időjáték kudarcra ítéltetett. A jelenből csak a jövő felé van út, már akinek van hozzá ereje. Visszafelé csak az elmebajon, a bomló tudaton át van út. A jövőt a közben újraépülő híd jelképezi és az újságosbódé tagbaszakadt, kissé idéltlen árusa, aki: „– Holnapisport!... Holnapisport!... kiáltotta, mint a proféták és a csodatevők, kik

³⁸ Sötér István: *Hídszakadás. Válasz*, 1948/8. 575–629.

már a mában megvalósítják a holnapot.” A veszteség a kisregény tárgya. És figyelmeztetés is megbújt a műben. Az új kor túlságosan gyorsan diktált. Gyorsan akarta lezárni a múltat, nemcsak politikai, de érzelmi voluntarizmussal akarta áthúzni az új világba az embereket. Ennek mondott ellent Sötér, figyelmeztetve, hogy az idő öntörvényű, nem enged siettetést. A lelkek más óra szerint működnek.

Évtizeddel, évtizedekkel későbbi művek

A fenti művek a háborús trauma röviddel a történetek után való megörökítésének példái. Még ideológiai kényszer nélkül születtek, emlékeztettek. Aztán hosszú évekre, évtizedekre megszakadt a téma spontán ihlettel való feldolgozásának lehetősége. 1964-ben született meg Cseres Tibor nemzeti önvizsgálatot jelentő regénye, a *Hideg napok*. Tabut érintett. Mintha a hatvanas években is érvényes lett volna a regény utolsó mondatában idézett hadtestparancsnok tiltása: „Urak! Erről aztán egy szót se!” A téma kényességét egy-két nemzedék magától értetődőnek tekintette. Cseres az 1942-es, magyar részről elkövetett háromnapos újvidéki vérengzést állította könyve középpontjába, és az ábrázolás többek közt azért számított tiltottnak, mivel a meszárlás egy utóbb barátinak nevezett ország területén zajlott. És barátainkkal mindig tapintatosak voltunk; különösen a nehezen jogaiba visszaikatott jugoszláv-magyar barátság számított nehéz témának. Tapintat helyébe mi is tapintatot vártuk – és ezt meg is kaptuk. A jugoszláv irodalom sem beszélt a vérengzés viszonzásáról. Többek közt ezért kellett egészen 1997-ig várnia Gion Nándornak, hogy közreadja a hideg napokra következő „meleg napok”, vagyis a szerb megtorlással foglalkozó *Ez a nap a miénk* című regényét. (Mely persze az új jugoszláviai polgárháború miatt kapott némi mellékízt, de ez nem tartozik most ide.) „Ez a nap a miénk”, mondják Gionnál, ám a történelem dermesztő tragikomikuma, hogy ezt Cseres alakjai is elmondhatták volna. „A Vajdaságban, Bácskában viszonylag rövid idő alatt egymást váltó hadseregek, megszállók és megszálltak egyetlen hatalmas meleg csákány-rendszerben dolgoztak, mikor mintegy egymásnak adták a még vértől gőzölgő meszárszék kellékeit.”³⁹ Ezt ma már tudjuk. De nem, vagy alig tudtuk 1964-ben, sőt a rendszerváltásig, vagy akár máig sem.⁴⁰ Ebben az esetben egyértelműen a politikai klíma állt a késedelem mögött. Négy monológot olvasunk a könyvben, négy szemszöveget látunk. A négyes (többszörös) látásmód, és az implicite ebben foglalt többszörös lehetséges igazság „megfelel” a 20. századi látás- és írásmódnak.

1981-ben jelent meg – s egy említést feltétlenül kíván itt, ha elemzésre nincs is helyünk – Simonffy András „történelmi kollázsregénye”, a *Kompország katonái*. A szerző édesapja, Simonffy-Tóth Ernő (1911–1980) vezérkari tiszt (őrnagy) volt, aki mellőzött emberként mesélt fiának az 1944 ősz és 1945 tavasza közötti történekekről. Simonffy-Tóth Ernő átrepült a frontvonalon, hogy Moszkvában tárgyaljon a tűzszünetről. Szalasiék távollétében halálra ítélték. Visszatérve Kéri Kálmánnal együtt szervezték a néphadsereget. Ennek ellenére, bár földje nem volt, kuláklistára tették, a kitelepítendőek listáján is szerepelt. A fiatal írónak apja történelem-értelmezése adott vezérfonalat. Meg kellett említeni a szerzőt, mert korai halála miatt teljességgel kiesett a magyar irodalmi kánonból, noha ez a műve megjelenésekor revelációval ért fel.

Kifejezett *holokauszt regényre* várni kellett egészen az 1970-es évek közepéig, akkor azonban rögtön több is megjelent.⁴¹ A leghíresebb közülük Kertész Imre *Sorstalansága*, a jóval később Nobel-díjat érdemlő regény azonban megjelenésekor majdhogynem visszhangtalan maradt.⁴² A regény „bénító semlegességgel”⁴³, ítékezés nélkül adja vissza a táborigényeket, s ez merőben új olvasata a táborigény történekeknek, amelyről éppen a morális ítékezés, a humánus fogódzó jegyében született annyi *giccs*.

A regény későbbi fogadtatástörténete sem érdektelen. Szerzője 1999-ben – ebben az évben kapta Magyarország a Frankfurti Nemzetközi Könyvvásár fővendége szereplési lehetőségét – Csurka

³⁹ Bán Zoltán András: „Ez a nap a miénk”. Cseres Tibor: *Hideg napok*. *Magyar Narancs*, 2005/30, július 28. 34.

⁴⁰ A. Sajti Enikő *történelmi munkái* persze azóta alaposan feldolgozták az egykor Bácskában történeteket.

⁴¹ Ember Mária: *Hajtűkanyar* (1974), Gergely Ágnes: *Stációk* (1975). Ez utóbbi még csak részben érinti a kérdést.

⁴² A hangos kivétel Ács Margit írása volt a *Magyar Nemzetben* és Eva Haldimanné a *Neue Zürcher Zeitungban*. Idézi: Erdődy Edit: *Kertész Imre*. Kortársaink. Balassi, Bp., 2008. 8.

⁴³ Földényi F. László: A „magasabb hűség”. Kertész Imre *Sorstalanságáról*. 2000, 1994/Január, 55.

István hírhedtté lett „*kurzívált*” listáján szerepelt, és a 2002-es Nobel-díj után nem sokkal évekre, szándékoltan provokatív gesztussal, elhagyta Magyarországot.

Összegzés

Az itt vizsgált évtized, értékelésben is a *magyar nemzet egészének kollektív tragédiája* volt. Egy ország semmisült meg, s a felelősség kérdése azóta sem jutott nyugvópontra, éles viták középpontjában áll. A zsidóság tragédiájának rendkívüliségét Bibó István fogalmazta meg megvilágítóan: „A leggyakrabban felhozott érv az volt, s tegyük hozzá, maradt is, hogy »kölcsonösen kiegyenlítettnek« tekinthető a szenvedések és veszteségek sora, hiszen beszélni kell a magyarság soraiból kikerült hadifoglyokról, a mindenkit érintő háborús szenvedésekről, az internáltokról, a demokrácia nevében elkövetett legújabb hatalmaskodásokról is [...] Le kell szögeznünk, hogy sem hadifogság, sem internálás, sem rendőri hatalmaskodás – melyek különben egymástól is igen különböző dolgok – nem mérhetők össze, még ha emberi életek estek is áldozatául, azzal, ami a zsidókkal történt. Nem mondom ezt azoknak az anyáknak, feleségeknek, gyermekeknek és hozzátartozóknak, akiknek belepusztult vagy belerokkant valakijük mindezekbe, mert nincs jogom rangsort csinálni az ő gyászuk és veszteségük s a zsidó anyáké, feleségeké, gyermekeké között; [...] tudjuk, hogy a gyász és veszteség ténye mellett annak körülményei sem egészen lényegtelenek, s ezek nem vitásan a zsidók esetében voltak borzalmasabbak.”⁴⁴ Ennek a mondatnak fényében kell közös nemzeti tragédiának tekinteni a történeteket és ezt szem előtt tartva mértéket tartani a nem csituló emlékezetpolitikai küzdelmekben. Az itt elemzett művek tanulságait sem veszítve szem elől.

⁴⁴ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945-1949.* Bp., 1986. 655–656.